

ԱՒԵՏԱՐԱՆԻ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐԸ *)

X

Ամեն տարի, երբ ողջ բնութիւնը կենդանութեան լթութիւններ է գործում, և գարունը իր խնամատար ստեղծագործութեամբ թեւասքողում է արարաշխարհը, ես մի ներքին ոյժի հոսանքի եմ ենթակայ լինում և միայն ու միայն մեր գիւղի գարունն եմ ցաւատանջ խոհերով մտաբերում: Ես ինքս էլ հաշիւ ու համար չեմ տալիս ինձ, թէ ինչու է այդ այդպէս: Բայց որ դա այդպէս է և մինչև օրս առեղծուածային մշուշով է ծածկուած ինձ համար, ճիշտ է: Երևի այն, որին մարդիկ իրանց անմեղութեան օրերում հաւանալ անկարող են, այն մինչև վերջն էլ ամփոփում է իր մէջ բնութեան մի գերագոյն գաղտնիք, որը ասես անըմբռնելի է միշտ մարդկանց համար: Երևի այդ է, որ մի ներքին սարսուռ ազդող հոսանքով և էլէկտրական ցնցումներով անցնում է մեր երակներով, երբ իւրաքանչիւր անգամ մենք կրկնում ենք «հայրենիք», «ծննդավայր» բառերը:

Եւ միթէ այդ բառերը չեն, որ դարձեալ մի անբացատրելի և հզօր թափով մղում են մարդկանց դէպի կրակ ու ջուր, սուր ու թուր, թողնելով անողորմ ճակատագրի քարասիրտ ճիրաններում և կին, և երեխայ, և տուն-տեղ: Եւ այդ գարունը, որ ես մոռանալ անկարող եմ, այդ գարունը իմ հայրենիքի, իմ սեւաւոր ծննդավայրի գարունն է, որի իւրա-

*) Տես «Լուսավ» № 5—6.

քանչիւր վայրկեանը այժմ ես մտախոհ քաղցրութեամբ եմ յիշում, և իմ սիրտը ծովածովի ալիքներով անվերջ խռովայոյզ մրրիկներով է արէկոծւում և ինձ հեռու, շատ հեռու տանում:

Հէնց այդպիսի գեղահրաշ գարուն էր մեր գիւղում իր ուրախ ժպիտը երեան հանել, և համատարած բնութիւնը իր խորհրդաւոր դերի մէջն էր, երբ Խօջայ-Մարգարը միայնակ իրանց սաքւում նստած՝ անվերջ մրմռում էր: Ամեն անգամ, երբ նա հոգեկան այդպիսի դրութեան մէջ էր լինում, իմ սիրտը փշաքաղւում էր. ես գիտէի, որ նա լռիկ ծրագիրներ է պատրաստում սրանրա տունը քանդելու, սրանրա գլխին մի նոր օյին, մի անաստուած հարսանիք բռնելու:

Երկար նա այդպէս պիտի մնար, եթէ նրան այդ դրութիւնից դուրս չբերէր նրա կին Մովսէսը:

—Ա՛յ մարդ, դէհ հէրիք է էլի. էլի ի՞նչ թազայ օյին ես մօգոնում:

—Էլի մէջ մտար, հա. ախր, քած, քո ի՞նչ գործն է խառնուել իմ գործերին:

—Յիսուս ու Քրիստոս, քա մարդ, ի՞նչ ես կատղել. հետդ խօսալ չի լինում:

—Նալաթ բեզ, չարսատանայ:

—Տօ ի՞նչ է, մէ ասա:

—Չոռ-ցաւ է, անգգամ:

—Ինչ եմ արել, մեղքս ի՞նչ է:

—Խանգարեցիր:

—Քա մարդ, ի՞նչ էիր անում, որ խանգարեցի, չէ որ սգաւորի պէս տաղ արել, նստել էիր:

—Ի՞նչ անեմ չանեմ, հիմի քո քաւթառ գլխի բանը չէ:

—Հիմի քաւթառ դարձայ, հա. մեռնեմ էն օրուան որ մեռելդ, սատկածդ ժամում թողած մուրիկ-մուրիկ խելրխոտ կերածի նման ետեւիցս քաշ էիր գալիս:

—Ասելդ ի՞նչ է:

—Ասելս էն է, որ դու, միտդ է, խոստացել ես, որ,

երբ ես քեզ առնեմ, մի տարուայ աշխատածդ երեխիս համար թագաւորի բակը գցես: Էսօր կաս, վաղը՝ ոչ: Էն ժամանակ Սագոն ինձ պահողը չէ:

Խօջայ-Մարգարի երեսին երկիւղի մի նշոյլ երեւաց, սակայն նա շուտ կորաւ, և նա հարցրեց.

— Երեխէ՛դ ո՛ւր է, որ հղպէս մեծ-մեծ բրգում ես: Ես իմ խօսքի տէրն եմ:

— Ոնց թէ ուր է. ո՛ւր կլինի երեխէն: Չէ մի էստեղ-էնտեղ կապիր ինձ, ես էս շորս ամիս է երեխով եմ, փող պատրաստիր:

Փողի և երեխի անունը մի բոպէ վախեցրին Խօջայ-Մարգարին, բայց տեսնելով, որ հակառակելով ոչինչ չի կարող շինել, դիմեց խորամանկութեան.

— Ա՛յ Մովսէր ջան, որ հղպէս է, իմ աչքն էլ, քոնն էլ լոյս լինի: Քո ուղածը իմ աչքին լինի: Ոչ թէ մի տա-րուայ աշխատանքս, երկու, երեքը առա:

— Դէ լաւ լաւ, մի գիլի աւետարանդ կարդա, ես քեզ լաւ եմ ճանաչում: Ե՛րբ ես գցելու:

— Մովսէր ջան, Սագոյին պսակենք, գլխներիցս ուղ-անենք, էն ժամանակ ամեն բանն էլ լաւ կլինի: Մէկէլ որ երեխէն դեռ չի ծնուել: Թող ծնուի, հեշտ է, անհոգ եղիր:

— Դէհ, պսակիր, ես հօ չեմ հակառակում:

— Լաւ, ես հէնց հիմի ծրագիր էի պատրաստում, թէ ինչպէս շարժուեմ, ինչպէս սկսեմ:

— Ի նչ:

Դարբնենց Սանդուխտին ուղեմ, վերջացնեմ: Մի քիչ պիտի խելօք ժաժ գալ: Սահունին կարող է ամեն բան փչացնել: Ես հէնց դրա համար էի խօլվաթացել, որ ծրագիր պատրաստեմ: Բայց մէրը չմեռնի Խօջայ-Մարգարին: Նա իր բանը մի քանի տարի առաջ է պնդել:

— Ի՞նչ ես արել:

— Անխելք, մոռացել ես էն 13 մանէթը: Ես ո՛վ վարդերը ուվ:

— Ի՞նչ ես ուղում անել:

—Ի՞նչ... ես % 0 % կուզեմ մի թեթեւ բերնով, յետոյ կասեմ, որ հանաք եմ անում, տասն հազար էնքան փող էլ ձեզ ղուրբան: Այսինքն կը յիշեցնեմ, կըրողցրացնեմ և ապա հարց բաց կանեմ Սանդուխտի ուղեւու համար: Իսկ երբ թարսուեն, պահանջից, սպառնալիքից սարսելով, խեղճի կըզան: Ախր քանի տարի է, էդ փողը դիտես ինչքանէ դարձել, 330 մանէթ, հինգ տարի է, չէ՞ Մինչ Ծովերը շմած՝ ֆիսկը էր կանգնած, նա դուրս եկաւ և շտապեց Դարբնեց տունը:

Պառաւ Վարդերը ոչինչ չնկատեց նրա նենգամիտ գէմքի վրայ, միայն Սանդուխտն էր, որ մի աննկարագրելի ցաւ զգաց, երբ տեսաւ նրա խորամանկ ժպիտը: Զահել աղջիկները միշտ մի խորաթափանց հայեացք ունեն, որը աւելի քան պարզ է լինում նրանց համար, երբ խնդիրը կապուած է լինում իրանց էութեան հետ: Այսպիսի ժամանակներում նրանք կէտ առ կէտ ասես կարդում են դիմացինի սիրտը: Այդ պատճառով նա նայեց նրան արհամարանքով լի մի հայեացքով և փութաց ծածկուել նրանից, սակայն այնպէս, որ միշտ հետամուտ լինել կարողանար նրանց խօսակցութեանը:

—Վարդեր, քէֆդ ինչպէս է: Երկար նստեցի մեռակ, յիշեցի անցեալը, սիրտս տխրեց, ասի գնամ էն պառաւի մօտ, մի քիչ զրոյց անեմ, ու եկայ:

—Շնորհակալ եմ Խօշայ-Մարգար: Աստուած քո քէֆը հարցնի:

—Վարդեր, թէեւ գարուն է, բայց ամառուանից աւելի շոգ է, օրեկան մի քանի անգամ ջուր եմ խմում էլի ծարաւս չի կոտրում:

—Մենք լաւ սառը ջուր ունենք: Սանդուխտը նոր բերեց, կուզես ասեմ թող բերի:

—Ես էլ հէնց ուզում էի ջուր ուղել. բայց դու ինչանից շուտ ասացիր: Էհ, դու էլ ինձանից շատ պիտի ապրես:

— Աստուած ո՛չ անի։ Սանդուխտ, Սանդուխտ ջան, ջուր բեր Խօջայ Մարգարին։

Սանդուխտը իսկոյն կատարեց տառի հրամանը։ Ջուր խմելուց յետոյ, երբ Սանդուխտը դարձեալ իր առաջուայ տեղը դնաց, Խօջայ Մարգարը շարունակեց.

— Վարդեր, աչքդ լոյս, հասել է, հարկաւոր է մի փեսացու գտնել, բայց իզուր ինչո՞ւ եմ քո գլուխը ցաւացնում, ես ինչ եմ, իմ ջանը դուրս գայ, փեսացուն, ճարեմ։ Ես քեզ մոռացող չեմ։ Յիշում ես, նախանցեալ տարի էլ, երբ լսեցի որ նեղութեան մէջ ես, իսկոյն փող ուղարկեցի, ցաւդ հոգացի։ Էհ, մարդ ենք էլի։ Գիտես, որ էն ուրիշի տուած լինէի հիմի ինչքան էր դարձել։ Դու, փառք Աստուծոյ, գիտես էդ փողի բանը։ Էհ, ինչ երկարացնեմ, հիմի էլ ջանս դուրս գայ, գնամ փեսայացու ճարեմ։

— Շնորհակալ եմ, Խօջայ-Մարգար, բայց մեր Սանդուխտի դեռ ծամանակը չէ։

— Ի՞նչպէս չէ, ես որտեղից եմ, խօստա՞ր չեմ, շէ որ 14—15 տարեկան է։ Խօս չպիտի դախացնես։

— Աստուած մի արասցէ։

— Դէհ որ «Աստուած մի արասցէ», ես ուզում եմ քեզ հետ պարզ խօսել։

— Ի հարկէ, էդպէս լաւ է։

— Վարդեր, ասացի, որ հասել է, և ես քո թոռան մուշտարին եմ։ Սագօս էլ է հասել, կպսակենք։ Չահիլ են, կբաղդաւորացնենք։ Դու էլ քանի կենդանի ես, քո աչքովդ թոռանդ բաղդաւորութիւնը կը տեսնես և կիմանաս, որ տուն-տեղդ արտափող շան ու գիլի բերան չեն ընկնելու, այլ էլի նրան են մնալու։

— Խօջայ-Մարգար, լաւ միտք է։ Բայց ես առանց Սանդուխտիս կամքի քեզ բան չեմ կարող ասել և էս օր ջօջութեանը, հոգուս չեմ կարող մեղք անել։

— Մաշալայ—մաշալայ, ա՛յ հիմի գիտեմ, որ աժի քեզ հետ բարեկամութիւն անել, հիմի գիտեմ, որ մաղ-

եւ սպիտակացրել: Շատ ուրախ եմ էդ խօսքիդ համար:

— Էդ իմ պարտականութիւնն է, հոգի ունեւ տալու, կարող եմ խայլին աչքով նայել իմ ուժուտ-աղրաբին:

— Եւ մի քանի օրից յետոյ, վարդեր, կգամ վերջնական պատասխան ստանալու:

— Լաւ:

— Դէհ մնաս բարով:— Այդ օրը երեկոյեան Սահունին և վարդերը առանձնացած երկար-երկար խորհրդակցում էին թէ ինչպէս վարուեն, ինչ պատասխանեն Խօջայ-Մարգարին: Թշուառ պառաւը նոր էր գլխի ընկել, որ իւր միամտութեամբ երկու ոտքով ու ձեռքով ընկել է այդ քարասիրտ վաշխառուի ծուղակը, միայն ունենալով Սահունիի նման խնամատար, նա այնքան էլ չէր վրդովւում: Ծերերի սրտերում աւելի հեշտութեամբ է բռնկւում փոթորիկը, նոյնքան հեշտութեամբ էլ անցնում է նա: Զուր չէ ասած, որ ծերն ու երեխան նման են միմեանց: Միայն Սանդուխտն էր, որի կրծքում փրփրադէզ ալիքները հուժկու թափով մռնչում էին: Խեղճ աղջիկը պարզ հասկանում էր, որ Խօջայ-Մարգարը իր տմարդի, իր անմարդավայել վարմունքով կամենում է իրան քաշ տալ տանել իբրեւ մի անշունչ առարկայի, որին վերցնում են պարտքի փոխարէն, երբ անկարող են լինում այն վճարել: Նա իր ամբողջ էութեամբ փշաքաղւում էր, երբ յիշում էր այդ, նրա մատաղ ինքնասիրութիւնը վիրաւորուած էր, նա վճռել էր ամեն ինչով հասկացնել այդ ազրուկ վաշխառուին, որ իր երակներում հոսում է իր հօր հարազատ արիւնը, նա լաւ գիտէր թէ ով է եղել իր հայրը, որի անունը պատկառանքով են դեռ յիշում իրանց համայնքը և վճռել էր ապացուցանել, որ նրա արժանաւոր զաւակն է: Նա չէր սիրում իր սեռին յատուկ թոյլասրտութեամբ արցունքներ թափել այն տեղ, ուր

Լուսայ

հոգու կարծիքը և տօկուն կամք է հարկաւոր: Անիրաւ, մրմուռւմ էր ստէպ-ստէպ նա անլսելի ձայնով, — միթէ քո արածը ողորմութիւն էր, միթէ քո 13 բուլլին Յուդայի արծաթը չէր: Դաւաճան աշակերտը իր ստացած արծաթով Արդարութիւն — Անմեղութիւնը մատնեց, միթէ դու էլ քո տուած արծաթովը չես մատնում անմեղութիւնը և այլ էլ վսեմ գաղափարի դիմակի տակ, այն էլ մերձաւորի փրկութեան ձեռք կարկառելու սրբազան բաղձաբով: Անիրաւ, զգո՛ւմ ես արդեօք, որ քո արածը ողորմութիւն չէ, այլ ստոր դաւաճանութիւն պօղո՞ւած մարդասէր վեհ գաղափարի ներքոյ:

Մինչ Վարդերն ու Սահունին իրանց շուրջը մոռացութեամբ տուած՝ խորհրդածութիւնների մէջ էին, Վարդգէսը աննկատելի կերպով ծլկուեց և մի քանի բոպէից յետոյ արդէն Սանդուխտի մօտն էր:

— Ի՞նչ ես, իմ հոգիս, իմ սէր, դարձեալ ալեկոծուել, երեկ քեզ ասացի, որ արդարութիւնը յաճախ, ճիշտ է, կընկնի, կճխտուի ցեխի մէջ, բայց անհետանալ, կորչիլ, ոչնչանալ՝ ոչ:

— Ես քեզ չեմ հասկանում, դու այսօր, չգիտեմ, ի՞նչու ուրախ ես երևում:

— Միանգամայն ճիշտ ես նկատում, ուրախ եմ, որովհետեւ շատ բան գիտեմ, ուրախ եմ, որովհետեւ արդարութիւնը պիտի յաղթանակէ:

— Ի՞նչ է պատահել, Վարդգէստ ջան, մի տանջիր ինձ:

— Ահա թէ ինչ, հայրս ու Վարդերը երկար խօսում էին: Ինչ կարծիք, որ խօսակցութեան միակ առարկան Փշտոյենց Մարգարն էր ու իր բռնած դործը: Ես պատի երեսին մօմղուած ականջ էի դնում, թէեւ լաւ բան չէ, բայց դէհ ինչ արած, երբ անկարող եղայ զսպել հետաքրքրութիւնս: Հայրս այդ դարչելի մարդի տուած դումարը հէնց ձեր ստացած առաջի իրիկուն յանձնել է մեր առաջնորդին, զգուշացնելով նրան, որ

այդ փողով նա աշխատում է ապագայում նոր որոշ
գայթեր լարել ձեր դէմ: Հայրս ասեա կարգացել է
այդ անիրաւ մարդի սիրտն ու միտքը: Առաջնորդի հետ
նրանք ստուգել են տուած գումարի որքանութիւնը,
վաւերացրել են այդ մի դրութեամբ: Շատ խելօք ե-
պիսկոպոս է, ամեն տեղ մարդիկ ունի, ամբողջ իր ոյժով
ոտքի է կանգնում, երբ մէկն ու մէկը ճշմարտութեան
դէմ է գնում: Այժմ փշտօնաց Մարգարի պօչը նրա
ձեռքին է: Ասում են, Սադօն է դուրս տուել գաղտնիքը:
Ծովերն էլ այդ խօստովանել է առաջնորդին, և այդ
խօստովանութեան միջոցին մարդիկ են եղել կից սե-
նեակում, որոնք և հաստատել են այդ ամենը: Մի խօս-
քով, եթէ նա չհանգստանայ, նրա տուած Յուդայի ար-
ժաթը իրան կ'չպրտուի, և առաջնորդը ինքը սպառ-
նում է դատ բաց անել: Տեսնում ես, որ արդարու-
թիւնը յաղթանակում է:

— Փնօք քեզ, Աստուած, անմեղների պաշտպան
Աստուած:

— Վերջապէս, եթէ այդ էլ չլինէր, մի՞թէ կարծում
ես թոյլ կտայի բաժանել քեզ ինձանից:

— Սյդ ես գիտեմ:

— Վայ, ես մօռացայ քեզ յայտնելու ամենագլխա-
ւորը: Հայրս վաղը կամ միւս օր բացակայելու է դէպի
սահմանը:

— Մի՞թէ, ի՞նչ կայ որ:

— Շատ բան, Մանդուխտ ջան, նա չի ուզում, որ
մարդիկ նայեն նրա բարեգործութեան վրայ իբրեւ
նախամտածուած մի պատրուակի այն դէպքում, եթէ
մենք ամուսնանանք, այլ ուզում է ստուգել, թէ որքան
ճշմարիտ են շրջող խաբրիկները:

— Ի՞նչ խաբրիկներ, ի՞նչեր ես այսօր խօսում, Վա-
րագդատ:

— Լաւ բաներ, լաւ խաբրիկներ, հայրս ուզում է
իմանալ, թէ արդեօք ճիշտ է, որ քո հայրը կենդանի

է և եթէ այո, հնարներ գործ դնել վերադարձնելու նրան իր տուն տեղի վրայ, և այն ժամանակ թող նա տնօրինէ իր աղջկայ բաղդը: Մի խօսքով, թէև հայրագիտէ մեր յարաբերութիւնների մասին, բայց ուզում է հեռու մնալ չար լեզուներից մէկ՝ միւսը՝ որ մխիթարած կլինի մի անտէր, անգլուխ օջախի, որի վրայ գայլի տենչանքով են նայում Խօջայ-Մարգարները:

— Հայրս կենդանի է... հեկեկաց դժբաղդ աղջիկը և տարիների ընթացքում դիզուած դառնութեան արատասուքները արագ-արագ անընդհատ ցայտեցին նրա աչքերից: Այժմ միայն անկարող էր նա զսպել իր սեռին յատուկ թուլասրտութիւնը, և նրա անարդուած, վիրաւորուած ինքնասիրութիւնը աւելի ևս բորբոքուեց, աւելի ևս վառեց այն ահաւոր կրակը, որի գոյութիւնը ճանաչել չէին ուզում մարդիկ, որովհետեւ ինքը որք էր, անտէր էր, աղքատ էր:

— Ինչո՞ւ ես լաց լինում, եթէ ես իմանայի, որ դու փոխանակ խնդալու կտրտմեա, երբէք չէի յայտնիլ քեզ այդ:

— Չէ, չէ, Վարազդատ ջան, ինքս էլ չեմ հասկանում, թէ ինչի պիտի լաց լինեմ: Մի վիրաւորուիր, սիրելիս, դրանք բուռն գոհունակութեան արցունքներ են: Ես անարժան եմ, որ Աստուած այդպէս վարձատրում է ինձ: Լաց եմ լինում նրա համար, որ քանի քանի ինձ նմաններ կան, որոնք մարդիկ չեն, որովհետեւ որք են. քանի-քանի ինձ նմաններ կան, որոնց մարդիկ արհամարհել զլ տեն, որովհետեւ նրանք աղքատ են, անտէր են. քանի-քանի ինձ նմաններ կան, որոնք կեանքի անհարազատ զաւակ են կոչւում, և մարդիկ գազանային արենուշտ հակուսներով լցուած՝ ամեն ժամ, ամեն րոպէ խաղում են նրանց սեւաւոր ճակատագրի հետ: Միայն ես բաղդաւորուելով, միթէ կվերանայ այն անհուն, այն ահաւոր չարիքը, որի վշտալից ծալքերում լողում են անթիւ ու անհամար զոհեր: Միայն ես սրբե-

լով իմ արտասուքները, միթէ կլուեն այն ծով վշտերը, աղի արցունքները, որոնք հանապազ փաթաթուած են խեղճերի, անարգուածների պարանոցով: Իմ հայրս, ասում էք, փութացել է այն սեւաւոր, այն վշտահիւս վայրերը սրբելու, ամօքելու թշուառների տառապանքը, բայց չէ որ միւսնոյն վիճակին է թողել իր հարազատներին: Սրբել և որ գլխաւորն է վերջ տալ կեանքի անդհախոր ծալքերում վազող արցունքների հոսանքին, լով անհատների դործ չէ՝ նրանք մէկ տեղ գուցէ հասնեն իրանց նպատակին, իսկ միւս տեղ՝ ոչ, ինչպէս հայրս: Նա գուցէ շատ բան է արել, բայց առանց նրան, առանց քո հօրը ինչի էր նման մեր օրը: Միթէ մենք էլ այն վշտախորով երկրի տարաբաղդ զաւակների օրին չէինք լինի: Այն լացի ու արիւնի երկրի մարդկանց առօրեայ խոցերին վերջ տալու համար, որոնք ահռելի չափերի են հասել և լայն ծաւալ ունեն ընած, հարկաւոր է համախմբուած օգնութիւն, ուր թէ կին, թէ երեխայ, թէ ծեր, թէ ջահիլ, թէ հասակաւոր, թէ անհասակ, թէ աշխարհական, և թէ հոգեւորական պիտի դեր ունենան խաղալու: Մենակ իմ հայրը՝ քիչ է:

Որպէս մարմնացած դառնութիւն անվերջ խօսում ու խօսում էր այդ տարաբաղդ աղջիկը: Տարիների ընթացքում ծով դառնութիւնը վշտի լեզու էր դրել նրա բերանում, և նա անընդհատ և բողոքում էր, և սգում, և ոգևորում:

Վարազդատը լուռ լսում էր և չէր համարձակուում քնդհատել նրան: Նա նոր էր ըմբռնում, թէ այդ ճարպիկ աղջիկը իր մենաւոր դառնութեան մէջ շնորհիւ գիրք ու թղթի, ճրբան էր առաջ գնացել:

Եւ նա զուարճանում էր իր սանի վրայ:

XII

Ընդկոյի խորհրդաւոր անհետանալը մեծ իրարանցում էր

առաջացրել ամբողջ քրդական աշխարհում։ Ոչ ոք չէր կարող որոշակի մի բան ասել թէ նա ուր է։ Այսպէս էին չափում, այնպէս էին ձեռում, սակայն ոչ մէկը խեղքի մօտիկ չէր թուում։ Քրդական վրէժխնդրութեան կրակը վառն բոցերով բարձրացել էր Ըռզկոյի հօր ամբողջ օբայում բոլորն էլ ջանքերը լարած՝ ձգտում էին, ինչպէս և լինի, գտնել յանցաւորին։ Սակայն քնած չէր և յանցաւորը։ Այդ օրից նա գրեթէ եռապատկեց իրան յատուկ զգուշութիւնը։ Բայց տեսնելով, որ անհրաժեշտ է մի առ ժամանակ հեռանալ այդ վայրերից, մինչ գրգռուած կրքերը կհանդարտուեն, նա վճռեց միայն որոշ ժամանակով հրաժեշտ տալ այդ վայրերին։ Սակայն հեշտ չէր նրան իրագործել այդ։ Ամէն անգամ, երբ նա կամենում էր հեռանալ, Խաղալէի կուսական գէմբը իր չրքնաղ գեղեցկութեամբ ցցւում էր նրա առաջին, և նա իր ամբողջ էութեամբ թուլանում էր։ Այստեղ նրա բոցավառ երեւակայութիւնը ասես անվերջ շնչում էր՝ զու չպէտք է մենակ թողնես Խաղալէին. նա գիտակից է ըս խորհուրդներին ինչպէս մարդ. նա նուիրել է քեղ իր սիրտն ու հոգին, որոնք տակաւին այնքան են անարատ մնացել, որքան անարատ են նրա հայրենի երկրի լեռների կատարները. առանց նրան դու չես գնալ։

Մի երեկոյ, երբ Սահրատը այսպիսի հոգետանջ վարանումների մէջ էր, և մաղձալից փոթորիկներին դատապարտուած նրա ներքին աշխարհը մի խռովայոյզ ալեկոծութեամբ ծփում էր, նրան գաղտագնաց քայլերով մօտեցաւ Խաղալէն, որը իր սիրաբորբոք փսփսոցով հասկացրեց՝ մի քանի բալէից յետոյ, երբ մութը աւելի կթանձրանայ, իջնել ձորակը։

Սիրած էակի պատուէրը Սահրատը ճշտութեամբ կատարեց։ Շատ չանցած՝ այդ տեղ եկաւ և Խաղալէն, որը փաթաթուելով նրաննստեց նրա կողքին, կանաչներէ վրայ։

— Սահրատ, դու չկարծես, թէ ես չեմ իմանում,

Թէ ինչ մորիկներով է բռնկուել ըստ սիրտը: Խաղալէն գիտէ ամէն բան. նա օր ու գիշեր հեռուէն է քննել և կուզէ իմանալ ըստ վշտի պատճառը:

— Խաղալէ ջանէ, ինչ կասկածոտ ես: Ինչ վիշտ կարող է նորից բռն դնել իմ սրտում բացի ըստ և մեր ցաւատանց երկրի ինչ հասցրած վշտից:

— Բայց չէ՞ որ դու համոզուած ես, որ ուժերդ ներածին չափ կարեկից ես եղել երկրիդ վշտերին. Թող ամէն մէկը ըստ չափ արած լինի: Այդ այդպէս է. Իսկ իմ տուածը դու իրաւունք չունես վիշտ անուանելու, երբ լաւ գիտես, որ ես էլ անտարբեր չեմ գէպի քեզ և գուցէ աշխարհում քեզանից առաւել սիրելի բան չունեմ: Միթէ իմ սիրտ ու հոգուց աւելին ես կարող եմ քեզ տալ:

— Խաղալէ-ջանէ, ես աներկբայ եմ, որ դու այդպէս ես, և հէնց այդ էլ ինչ ցաւ է պատճառում, որովհետեւ ես կամենում եմ մի առժամանակ հեռանալ այս տեղից. բայց առանց քեզ անկարող եմ, այդ պատճառով և տրտմում է իմ հոգին:

— Ինչ միամիտ ես, Սահրատ, երբ Խաղալէի հոգին ու միտքը քեզ հետ են, սթիթէ նա կղլանայ քեզ յանձնելու և իր ճակատագիրը:

— Ուրեմն դնանք, դնանք, իմ Խաղալէ, մենք կարող ենք մի առժամանակ պատսպարուել Նախավկայի վանքում, որտեղից ես դարձեալ հետամուտ կլինեմ իմ ծրագրած գործին:

— Գնանք, Սահրատ ջան, բայց Խաղալէն կարող է էնպիսի օյին սարքել, որ մերօնք քեզ չկասկածեն այդ բանում: Ես իմ շորերովը կզուգեմ ու կզարդարեմ էն շուն Ըռզկոյի դիակը, որը կնետենք Տղմուտը, որ երբ նրանց պղծամները *) գտնեն, կասկածեն, որ էդ շունը դիտմամբ անհետացել էր, ապա յարմար ըստ էին յայտնուել է իբր ինչ առեանդելու, բայց որովհետեւ ես յու-

*) Ազգականները:

սահատութիւնից իբր նետած եւ եղել ինձ Տղմուտը, նա էլ անկարող է եղել փպրել և հետեւել է իմ օրինակին: Իսկ նրա ստացած վէրքերը և զգեստաւորութիւնը կմնան նրանց համար մի առեղծուած: Մի խօսքով, իմ ու նրա պատմութիւնը կախուած կլինեն իրարից, և մեր անհետանալու ու կորստեան պատճառը կլինենք մենք:

— Իմ Խաղալէ, դա լաւ մշուշով պատմութիւն կլինի, որ ըմբռնել, հասկանալ ու պարզել Սադայէն էլ անկարող կլինի:

— Մենք վաղ գիշերը կարող ենք այդ անել ու հեռանալ, բայց աւելի լաւ կլինի, որ ես, Սահրատ, մի քանի օրով առաջ հեռանամ քեզանից, ապա դու ինձ կգտնես Նախավկայի վանքում: Ես այնտեղ կերթամ տղամարդի տարազով:

— Այդ հեշտ է ճարել:

— Ուրեմն մենք հասած ենք մեր մուրաղին:

— Գր և թ

— Ի՞նչու գրեթէ, ես Նախավկայի վանքում կընդունես քրիստոնէութիւնը, և ամեն բան:

— Այն ժամանակ դու իմն ես յաւիտեան:

XIII

Գարնանային մի ամպամած առաւօտ էր: Երկինքը մթին էր տալիս և քանի գնում խոթոռում էր ու առաւել ևս ահաւոր կերպարանք ստանում: Մասիսի ստորոտներին յատուկ բոցակէզ արեւ չէր երևում, այլ միայն տեղ-տեղ էր նա իր գունատ երեսը արտաքս բերում, ապա նոյնքան աննշան փութկոտութեամբ անհետանում էր թանձրաչերտ թուղպերի ծալքերում: Անձրեւ չէր տեղում, այլ մերթափ հազիւ նշմարելի կաթիլներով մաղւում էր նա այնպէս, որ տեղ-տեղ նրա գոյութիւնը մնում էր դարձեալ աննշմարելի:

Այս էր պատճառը, որ իջևանի աւանի խորդ ու

բորդ փողոցներում կեանքը իր սովորական դերի մէջ չէր։ Ոչ ոք չէր երևում փողոցներում, հատ ու կէտ երևացողն էլ գլխակոր աճապարում էր շուտ տեղն հասնելու, ուշք անգամ չառնելով, թէ ինչ է կատարում իր շուրջը։

Բնութիւնը իր այս ու այն փոփոխութիւնների ժամանակը յաճախ իրան վիճակակից է դարձնում և մարդուն։ Երևի այս էր պատճառը, որ բնութեան այդ համատարած տրամութեան քօղը ասես սփռուած էր և ողջ աշխարհի ու մարդկանց ճակատին։ Այսպիսի ընդհանրին թուում է թէ տիեզերքի համայն արարածները մի անբացատրելի, մի անխզելի գերմարդկային օղակով կապուած են միմեանցից այնպէս, որ մէկի հոգեկան ջերմագին հրճուանքը անցնում է միւսին, մէկի հոգու խորունկ դառնութիւնը վիշտ ու տառապանքը անցնում է միւսին, և այսպէս անվերջ։ Այդ ընդհանուր թախծութեան ու սևաթոյր մշուշից զերծ չէր և Սեփանիկէնց ապարանքը։ Այնտեղ թէև գերդաստանի անդամները վաղուց օտքի էին կանգնել, սակայն բոլորն էլ մի ցաւոտ դառնութեամբ լցուած մի քանի ժամ էր, ինչ չըջապատել էին ինչ որէ մի մահճակալ, որի վրայ ծանր հիւանդութեան ճիրաններում մաքառում էր մի մաշուած, մի մահուան գոյներով պատած մարդ։

Այդ օր Սեփանիկը մոռացութեան էր տուել իր առօրեայ գործը, իր գերդաստանի մենակ ապրուստի աղբիւրը, իր վաճառականութիւնը։ Նա հիւանդի մօտին նստած՝ աշխատում էր մեղմել նրա տանջանքները և յոյս ու եռանդ ներշնչել նրան, որ նա չէ մեռնելու։ Այդ օր Սաթիկը աղնուագոյն փեթակի մէջ եղած թագուհու նման չէր աճապարել գործի դնելու իր տան անդամներին։ Նա չէր մտել խոհանոցը պատուէրներ տալու սպասաւորին այս ու այն խորտիկներ պատրաստելու։ Նա մոռացել էր իր հարազատ, իր անմեղ փոքրիկներին, որոնք մօր կողքին նստոտած՝ ակնապիշ ե-

դած՝ նայում էին մէկ հիւանդին, մէկ իրանց մօրը, և չէին համարձակում իրանց պահանջները յայտնելու, որոնց մասին ասես մոռացել էր մայրը: Հոգեկան անկեղծ, ջերմ և մարդասէր կարեկցական զգացմունքները այնպէս էին համակել նրա ամբողջ էութիւնը, որ նա իրօք մոռացել էր, որ իր դստրիկը, իր Համազասպուն հին և Վազգէնը դպրոց պիտի գնան, որ հարկաւոր է նրանց նախաճաշիկ պատրաստել և ճանապարհ դնել, նա մոռացել էր իր չարաճճի Վարդօյին, որին կաթ պիտի տաքացնէր ու տար: Մի խօսքով, առաքինի տան, նոյնքան արժանաւոր ամուսինները մոռացել էին իրանց սեփական ցաւերը և ճիգեր էին դնում ամոքելու այն հիւանդի վշտերը, որի հմլ լինելը դեռ ճշտու չէին կարողացել իմանալ, այլ նայում էին նրա վրայ, որպէս մի պանդուխտ, անտուն ու անտեղ հիւանդի վրայ, որին օգնել քրիստոնէական ջերմ պարտականութիւն էին համարում իրանց համար: Սեփանիկը հանդիպելով նրան իրանց հարեան դիւղում և տեսնելով, որ նա թոքերի բորբոքումով ծանր հիւանդ է, որին ոչ ոք չկար օգնական, հարկ էր համարել պատսպարել և խնամել նրան:

— Մաթիկ, երեխաներին իզուր ես դու ականատես դարձնում այսպիսի երևոյթների. թող նրանք այդքան վաղ չիմանան, որ մարդկութեան պարանոցին անվերջ փաթաթուած են դառնութիւնների, վշտերի, ցաւերի, լաց ու արցունքների տանջանքները:

— Ընդհակառակն, Սեփանիկ, թող նրանք հէնց այժմեանից նշմարեն մարդկանց տառապանքները և ըմբռնեն, որ մենք հարազատների հոգատարութեամբ համակուած՝ աշխատում ենք մեղմել մերձաւորի ցաւերը: Գիտես, ճրպիսի ցանկալի և արդիւնաւէտ զգացմունքներ կղարթեցնէ մեր այս բռնած ընթացքը նրանց մատաղ սրտերում: Այո, թող կարեկցող զգացմունքները խոր արմատներ դնեն դրանց սրտերում: Եւ որքան վաղ, այնքան լաւ:

— Ես, Սաթիկ ջան, հակառակ չեմ դրան, միայն կարեկցող զգացմունքները այլ կերպ էլ կարելի է բռնկել նրանց սրտերում: Իսկ այսպիսի պարագաներում նրանց մատաղ սրտերում որքան կարեկցական զգացմունքներն են ծնւում ու զօրանում, այնքան էլ մեկամաղձոտ և դառնութեան խռովագին վշտերն են իրանց խոցերը սերմանում, որոնք ապագայում կարող են աղետաբեր հետեւանքներ ունենալ նրանց համար: Այդ պատճառով, երբ մարդ յիշում է մէկը չպէտք է մոռանայ միւսը: Երկուսն էլ թանկ են մեզ համար:

— Իզուր ես դու այդպէս երկչոտ աչքով նայում դէպի ապագան, որը ստեղծւում է հանգամանքների և անհատների շնորհիւ, նայած թէ, իրանց էութեամբ սրանք ինչ հայեացքների տէր մարդիկ են լինում: Դու այսպէս ես նայում գործի վրայ, իսկ ես ասում եմ, որ ծնողները պարտական են հէնց մանուկ հասակում բարձրացնել իրանց զաւակների համար կեանքի այն վարագոյրի մի ծայրը, որի տակ ծփում է կեանքը իր հմայիչ, իր քաղցրաշունչ վայելքներով և սոսկալի ցնցող խոցերով ու դառնութիւններով, և տարիների ընթացքում ծնողները պիտի հետզհետէ պարզեն նրանց համար թէ մէկի և թէ միւսի նշանակութիւնը: Երբ երեխան տեսնում է ծառը, նա պիտի իմանայ, որ նա տալիս է իւրաքանչիւր տարի անուշահամ պտուղներ, սակայն չպէտք է ծածկել նրանից, որ այդ ծառը կարող է ենթակայ լինել հազար ու մի փոթորիկների, որոնք միշտ էլ կարող են կորստաբեր հետեւանքներ ունենալ հէնց այդ ծառի համար: Իսկ ապագայում, երբ նա կճաշակէ պտուղի քաղցրութիւնը, նա իր սեփական փորձով կիմանայ, որ հէնց այդ պտուղի խորքումն էլ կարող են արդեր լինել: Մի խօսքով, մանուկ հասակից երեխան պիտի գիտակից լինի, որ կան փոթորիկներ, բայց կան և դրանց համար արգելանքներ: Նա պէտք է գիտենայ, որ կայ քաղցրութիւն, կայ և դառնութիւն, և մէկը

առանց միւսի կորցնումէ իր իսկական նշանակութիւնը: Դու վախենումես, բայց ես ուրախանում եմ, որ մեր փոքրիկները ականատես են լինում այսպիսի երեւոյթներին, որոնք, դու վաղ ես համարում և որոնք աւելի լաւ դասեր են նրանց համար, քան ուսուցչի տուածը: Ծնողների սեպուհ պարտականութիւնն է կեանքի դասերի մէջ վարժեցնել իրանց զաւակներին, որը անում եմ այժմ և ես:

— Էհ, Սաթիկ, շատ հեռու գնացիր, հէնց ես էլ քեզ հետ համաձայն եմ, որ ծնողները պարտական են կեանքի դասերի մէջ վարժեցնել իրանց զաւակներին: Սակայն ցնցող երեւոյթների ականատես անելը նրանց փայլուն ապագայ չի խոստանում: Նախ քան այդ ծնողները պիտի թեթեւակի պատմեն, նկարագրեն նրանց կեանքի դառնութիւնների մասին, ապա ցոյց տան այդ իսկական դառնութիւնը իր սոսկալի գոյներով:

— Այդ աւելի վատ, յաճախ մարդը գայլի լոկ անուշից աւելի է փշաքաղւում, քան երբ նա յանկարծակի է յայտնւում: Պատմուածքներից յաճախ աւելի են երեւոյթները սարսափում, քան թէ իսկական այդ սարսափը: Կարելի է սարսափը ցոյց տալ և տեղն—տեղ պատմել նրա մասին...

«Օֆֆ... Ժանրագին և խուլ ձայնով հառաչեց հիււանդը, որը վայրկենաբար բաց արեց իր մտախոհ աչքերը, նայեց իր շուրջը, ապա փակեց նրանց:

— Ինչ ես ցանկանում, առա, մե՛նք այստեղ ենք,— հարցրեց Սեփանիկը:

Հիւանդը չլսեց նրան, Սեփանիկը կրկնեց հարցը, որից յետոյ նա դարձեալ բաց արեց աչքերը:

— Ով էք դուք,— հարցրեց նա:

— Ես բո եղբայրն եմ, եթէ այդ էլ չես ուզում ես հայ եմ, և դու հայի յարկի տակն ես գտնւում:

— Ախ, հառաչեց դարձեալ դժբաղտը,— հայի յարկի տակ, հայի... միթէ նա դեռ յարկ ունի, միթէ

տակաւին անգութ ձեռքերը կանգուն են թողել նրան... միթէ նրանք տակաւին չեն կործանել նրան հիմնա-
յատակ... Բայց չէ... աչքերովս ես ի՜նչեր չտեսա, ... կոր-
ծանուած տաճարներ, մոխրի կոյտեր... մարդկանց լճա-
ցած, մարդկանց լեարդացած արիւն..., ոհ, որքան անմե-
ղութեամբ էր բուրում: Այդ բոլորը ես տեսայ... միթէ
այդպէս չէ եղել իմ ճանապարհը... Եւ որ տեղից կարող
եմ ես մի այսպիսի յարկի ներքոյ գտնուել: Ձէ, չէ,
հեռու ինձանից անրջական պատրանքներ... ձեր ասած
յարկերից, փխ, այլ ես չկան...

— Մի վրդովուէք, եթէ այդպիսի յարկեր չկան, լաւ
գիտցէք, որ դուք բարեկամի յարկի տակ էք հանգչում:

— Բարեկամի... այդ ես ունեմ, բայց մի՛թէ ես
գտայ նրան... Ոչ, ոչ, Դուք Սահրատը չէք... Նա օֆֆ...
հեռու է, հեռու և գուցէ մրափած յաւիտենականու-
թեան մրափով... այս հերոսները երկար չեն ապրում...
արիւնոտ երկիրը, փխ, քանի-քանի այդպիսիները թաղեց.
մի՛թէ կենդանի կմնար Սահրատը... Թո՛ղ սպասէ նրան
Վարդերը. հերոսները մայրեր չունեն, նրանք ընդհանու-
րին են պատկանում. թո՛ղ սպասէ նրան դժբաղդ Սան-
դուխտը... հերոսները զաւակներ չունեն... նրանց
զաւակներն են... Դու Սահրատը չես... Նա տուն չունի,
նրա տունը՝ արար-աշխարհն է, նրա յարկը կապոյտ եր-
կինքը... նրա անկողինը լերան ապաւաժը, նրա բարձը
անմեղների արիւնով ներկած քարը... Սխ, ուր է նա...
Սեփանիկը պարզ հասկացաւ, որ իր մօտ գտնուում է ոչ հա-
սարակ մահկանացու...

Նա իսկոյն մի նամակ պատրաստեց Նախավկայի
վանահօր անունով և ուղարկեց նրան և վճռեց առ-
այժմ անդորրութիւն տալ հիւանդին: Սաթիկն էլ ըզ-
գաց այդ, այդ պատճառով փութաց իր փաքրիկների
հետ հանգիստ թողնել հիւանդին և, նախաճաշիկ տալով
Դատրիկին, Համազասպուհուն ու Վազգէնին, ուղարկեց
նրանց դպրոց:

Հիւանդի մօտ մնաց միայն Սեփանիկը:

XIV

Հիւանդը զառանցում էր, մերթ հանգիստ քնած մշտումէն: Սեփանիկը զգաց, որ հիւանդի դրութիւնը գէտի լաւն է ընթանում: Նա հասկացաւ, որ կրիզիսը անցել էր: Մի երկու ժամից յետոյ հիւանդը զարթնեց և կաթ խնդրեց: Սեփանիկը իսկոյն կատարեց նրա խնդիրը: Հիւանդին կաթ խմացնելուց յետոյ հիւանդը պարկեց և մի քանի րոպէից յետոյ գարձեալ անուշ քնած էր նա: Հետեալ առաւօտ գեռ արշալոյսը չբացուած՝ նա սկսեց խօսել Սեփանիկի հետ, որը անկարող էր պարզել, թէ նա զառանցում է, թէ գիտակցօրէն զրոյց է անում:

— Ես մեռնում եմ քո յարկի տակ, սակայն չեմ կարող չխոստովանել քեզ, մեռելները, ասում են, երբ առանց խոստովանութեան են լինում, հանգիստ ու դադար չեն առնում իրանց գերեզմաններում... Ես չեմ ուզում քահանայ կանչել տալ ու նրան ասել իմ խոստովանանքը, որովհետեւ մեր սեւաւոր աշխարհը գեռ քահանայ չունի այս բառի լայն մտքով... Այն որի կրօնքում գոյութիւն ունի կեանքի այն գերադասն ոյժը, որը սերտ կապերով կապում է համայն արարածները մի անխղելի օղակով, այն իմ այժմեան պարագաներում ամենից առաւել է ինձ համար: Երբ ես մեռնեմ, դու պիտի ասես, որ իմ յարկի տակ կ'ընեց իր վախճանը մի հայ ուսուցիչ: Ես քահանայի որդի եմ, որը իր առաքելի վարք ու բարքով և կենցաղավարութեամբ շատ բարձր էր կանգնած մեր արդի հոգեւոր հայրերից... Մանուկ հասակիցս հայրս սկսեց վարժեցնել ինձ դպրոցներում... Ես ծանասիրութեամբ առաջ էի դնում ուսմանս մէջ... Վերջը իմացայ, որ հայրս ցանկանում է, որ ես ապագայում քահանա դառնամ... Մի սոսկում անցաւ երակներովս, որովհետեւ ես թէեւ սիրում եմ հայաստանեայց եկեղեցու քահանայութիւնը, սակայն անկարող եմ նողկանքի անհուն դառնութեամբ չատել մեր արդի

հողևորական բեժիմը, եւ այսպէս, ես սկսեցի գլուխ կորցրածի նման միջոցներ որոնել խոյս տալ այդ ինձ համար պատրաստուող ապագայից, և այդ ինձ շուտ յաջողուեց՝ ես շուտով առանց կողքի կլուխ առայ ու հեռացայ հայրականս տանից և ինձ յաջողուեց մտնել մի միջնակարգ դպրոց, որտեղից ուսուցիչներ էին դուրս գալիս։ Մի քանի ժամանակից յետոյ հայրս իմացաւ և նամակներով յայտնեց իր զայրոյթը, որը ես երբեք չեմ կարող մոռանալ, թէ ինչպէս նա իր ամենաթոււնդ բարկութիւնը վերջացնում էր այս հայհոյանքով՝ «Թքեմ քո հանողի երեսին»։ Վերջի տարուայ ամառը, երբ ես պիտի աւարտէի իմ դասընթացը, ապրում էի ծննդավայրուս։ Ոհ այդ տարին և այդ ամառը ճակատագրական էին ինձ համար... Այդ տարին ես ճաշակեցի կեանքի, երիտասարդ կեանքի, ամեն քաղցր վայելքները և անտանելի դստութիւնը ու վիշտը։ Այդ տարին մեր քաղաքի մրայօն և գեղեցկատեսիլ օրիորդներից մէկը իր սիրտն ու հոգին ամբողջովին ինձ տուեց։ Ես հրճուեմ էի երջանկութեան նաւի վրայ և լողում էի կեանքի սիրաշունչ ծալքերով և ոչ մի տեղ չէի գտնում կայան իմ սիրաբորբոք նաւիս։ Հայրս իմացաւ, բարկացաւ, կշտամբեց և առաջարկեց վերջ տալ այդ բոլորին... Ես ուղումէի կատարել հօրս առաջարկը, բայց միթէ կկատարէր այդ սիրտս։ Ա՛խ, ո՛չ։ Եւ այդպէս այրուած, վառուած սրտով սեպտեմբեր ամսին ես թողի ծննդավայրս ու հեռացայ դէպի դպրոց շարունակելու կրթութիւնս։ Իմ անմահ Աննան իր սիրաբորբոք գրութիւններով իւրաքանչիւր շաբաթ մխիթարումէր ինձ։ Այդպէս անցաւ մի ամիս, որը առաւել ևս բարդեց իմ տանջանքները, հայրս անսպասելի կերպով վախճանուեց և ամբողջ մեր տան ծանրութիւնը ընկաւ իմ պարանոցին։ Եթէ չլինէր այդ ժամանակ իմ գորտրիկ, իմ անբաղդ Աննան, ես յաւիտեան կորած էի։ Սակայն անսիրտ ճակատագիրը այդ էլ խելաց ինձանից՝

ծնողները բռնի կերպով, ծեծ ու ջարդով ամուսնացրին իմ այդ սիրած ու փայփայած արարածին մի տանը խանութպանի հետ: Այդ օրից ահա անցել են տասնից ավել տարիներ, բայց իմ Աննայի գրած տողերը մի ցնցող ոյժով երերում են ինձ. Ախ, երօ ջան, Վահէ ջան, - այսպէս էր նա ինձ կոչում, - աշխատիր խանդարել, ապա դալ ես չեմ սիրի երբէք էն շան տղին: Սպասում եմ, սպասում եմ, - մոռանալու բաներ են միթէ ընթերցող: Ես մտածուի որ ե. ցնորուած մտքերով աշխատում էի մոռանալ ամեն անցած-գնացածը: Բայց միթէ, հեշտ բան էր այդ: Սակայն, ինչպէս մեր պապերը ասել են՝ «Աստուած մէկ դուռ երբ դնում է, միւսը բաց է անում»: Եւ ճիշտ որ այդպէս էլ եղաւ: Ինձ համար բացուեցաւ միւլթարութեան մի այլ դուռ, որը մասամբ մեղմեց իմ տառապանքը և հոգետանջ դրութիւնը: Սկսեցին մեր անտէր «վաթանում» արիւնոտ գործեր կրկնուիլ մէկը միւսից ահռելի, մէկը միւսից ցնցող, և արիւն-արտասուքը թափուեց անխնայ ամեն տեղ... Ես մի հզօր ոյժ զգացի երակներումս. ես ճաշակել էի արիւնի և արցունքների դառնութիւնը և գիտէի նրանց խորութիւնը, ուստի սկսեցի կարելիին չափ սրբել հոսող արիւնը և արտասուքը, որը մասամբ թեթեւացրեց վերքերիս կսկիծը: Այժմ էլ դուրս եմ եկել, և քանի ժամանակ է շրջում եմ այդ արիւնոտ երկրում ու փրնտում եմ մէկին, որը նոյնպէս արիւն ունէր իր սրտում և աճապարել էր այդ վայրերը՝ արիւնը արիւնով լուսանալու: Ես չկարողացայ տեսնել նրան՝ այդ ինձ չաջողուեց: Այս ձախորդ հանգամանքները թերեւս և մահա խանդարեցին այդ: Բայց եթէ մեռնեմ, կուղէի, որ դերեզմանիս վրայ գրած լինէր՝ «վշտահիւս Սահունի է այս», որ նաև հարազատներս գտնել կարողանան ինձ և գիտակից լինեն, որ դուք էք եղել իմ վերջին օրերի սփռփռ...»

— Իսկ չէք մեռնիլ, Սահրատը կըանդէ մահուան

կապանները, — յանկարծ լսուեց միւս օհնեակից Սահրատի բարձրագոյ ձայնը, որը միաժամանակ բաց արեց դուռը և յուզուած ու շանթահար եղածի նման գրկեց հիւանդի գլուխը: Տեղարանը ցնցող էր: Հիւանդը նոր ոյժ, նոր կեանք զգալով իր երակներում՝ ցառկեց անկողնից և ուղիղ նստեց. բայց այդ վայրկենական էր՝ նա թուլացաւ, նուազեց ու կորցրեց գիտակցութիւնը: Կտրիք եղաւ սառ ջուր սրսկել նրա երեսին, որից փոքր առ փոքր ուշքի եկաւ և սկսեց դառնազին հեկեկալ:

Անփանիկի նամակը իր ժամանակին էր հասել և Մոհրատը Խաղալէի հետ փութացել էր ժամ առաջ հասնել հիւանդին: — Վարժապետ, պէտք չէ լաց լինել, ես գիտեմ, թէ գուք ինչու համար եք դռնէ դուռ ընկել՝ Անփանիկը գրել է ինձ բոլորը. եղէք աներկմիտ՝ ես այժմեանից ձեր արամադրութեան տակն եմ գտնուում. առողջացէք, և միասին կվերադառնաք. ես գործեցի այն, որը պարտականէի գործելու, իսկ այժմ իմ հայրենի օջախը արժանի է ինձ իրան որդի կոչելու, այժմ ես կիջխատեմ նրա խոցերը բուժելու, որին օգնելու մտքս դասէր զգացմունքը ձեզ այստեղ է հասցրել: Ահա այն, որը պիտի այն օջախի գլուխը անցնի և դարձանի իմ վաղեմի վիշտը. լեռների զաւակ է, քրդուհի է, բայց նախավկայի մենաստանում մտել է մեր եկեղեցու ծոցը, — Խաղալէն մօտեցաւ և համբուրեց Սահունիի ձեռքը:

XV

Գիշեր էր, սարսափով լի գիշեր: Մարդկային ոտքը վաղուց էր կտրուել մեր գիւղի փողոցներից: Մթաշաղ խաւարը առաւել ևս ահաւոր էր դարձնում գիշերուայ այդ տաքնապալի գոյութիւնը: Ինչո՞ւ խաւարի հետ կապուած է միշտ մթին, միշտ շարագուշակ ու խորհրդաւոր գործերի սոսկալի հասկացողութիւնը, որը դեռ մատաղ օրերից մի անբացատրելի գոյնով իշխում է

մանկան հոգու վրայ: Այդպիսի սարսափով գիշներն են շատ են եղել մեր գիւղերում: Պատահել է, որ երեկոյեան անվրդով, առանց մազի չափ անգամ վախ զգալու մտել ես անկողին է ու քնել, իսկ առաւօտը եղել է մի սղալի տեսարան՝ սրա տունն են կտրել, նրա աղջիկն են առւանգել, նրան խեղդամահ են արել իր անկողնում, և այսպէս անվերջ, և այս բոլորը գիշերուայ ժամերին:

Այդ գիշերները աւելի ահաբեկող ցարսուռ են միշտ սլոռել մանաւանդ այն խրճիթներում, ուր միայն հայ գեղջիկուհին է եղել տան ընդհանուր պահապանը, որովհետեւ ամուսինը այս ու այն դործով, կամ յաճախ հենց «էնպէս» զարիւթութեան է գնացած եղել, եւ այդպիսի խրճիթներ ոչ սակաւ էին մեր գիւղերում: Գիշերուայ դիւային ուրուականը աւելի ևս ահաւոր էր դարձնում և մեր լճակը, որը այսպիսի ժամերին յուսահատ սղառի նման իր անվերջ վայ—վայով ասես դառնագին հեծեծանքներ էր շնչում իր ավերին, որոնք իւրաքանչիւր անգամ, երբ ջրի համաչափ ալիքները դարնում էին նրանց, տնջում էին մի այնպիսի ողբազին ձայնով, որ թւում էր թէ՛ վէրքերով պատած մի հիւանդ է ընկած այնտեղ, որի խոցերը պատռում է բժշկի նշտարը, եւ լծակի այդ խուլ հառաչանքը միշտ ինձ տանում էր դէպ այն վաղանցուկ հեռուն, որը անվերջ կորել է յաւիտենականութեան ովկիանոսում: Սակայն կային մեր գիւղում և շատ անվեհեր երիտասարդներ, որոնք միառանձնակի շնչով էին բռնում, երբ գիշերը վրայ էր հասնում: Նրանք խոստովանում էին ինձ, որ իրանք նոր ոյժ, նոր կրօն էին զգում իրանց երակներում, երբ խաւարը իր ահեղ թափով ծածկում էր մեր շրջակայքը:

Այդպիսի երիտասարդներից էր և Վարազդատը, որը իր առանձին ընկերներն ունէր, որոնց հետ այսպիսի ժամերին շրջում էր այս փողոցից այն փողոցը և զանազան մարդութիւններ կատարում նրանց հետ:

Սակայն այժմ նա աւելի բան զգուշ էր դարձել և միշտ շրջում էր միայնակ, այն էլ կամ իրանց դռան էր կանգ առնում, մտածութիւնների գիրկն ընկած, կամ Վարդերի մօտն էր գնում, փոքր ինչ զրոյց անում Սանդուղտի հետ, սիրտ տալիս նրանց և այսպէս անվերջ։ Այսպիսի ժամերին, ինչ կարծիք, որ խօսակցութեան միակ առարկան իր հայրն էր։

— Գիտես ինչ կայ, Վարդեր, հայրիկս մենակ չի վերադառնայ, — սկսում էր նա, — անպատճառ Սահրատին պիտի գտնի ու բերի։

— Ա՛խ, բալայ, քօռանամ ես, միթէ ես էնքան բաղդաւոր կլինեմ, որ կորած, մեռած ասլանիս մէկ էլ արժանանամ տեսնելու։ Ո՛վ գիտէ, ինչպէս կորաւ իմ բալաս, իդուր կարծիք է, որ նա կենդանի է։

— Ձէ, Վարդեր, հայրս դատարկադուլիս մարդ չէ. նա այսպիսի քայլեր չէր անի, եթէ մի բան իմացած, կամ լսած չլինէր նրա մասին։

— Ով է ասում, որ դատարկադուլիս էր, ոչ, նա գնաց մեր վերջին կասկածը փարատելու։ Նա հաստատ ոչինչ չգիտէր, այլ լոկ կասկածի զոհ է եղել։

— Բայց յանկարծ, որ այդ կասկածը իրականանայ, ինչ կանես այն ժամանակ։

— Մի պատարագ անել կտամ, մատաղ կանեմ։ Բայց միթէ էդ հաւատալու բան է։

— Տառի, քո ձեռը Աստուծոյ փէշից միշտ կախ պահիր, ով գիտէ, դուցէ, նա խղճայ մեզ։ Ա՛խ, միթէ նա պիտի թողնի, որ անիրաւութիւնը յաղթանակի, հրոճուի. միթէ նա Փշաօենց — Մարգարին անպատիժ պիտի թողնի, — վրայ բերեց Սանդուխտը։

— Հա, Սանդուխտ ջան, դուռը փակել ես, ասում են, էն աւաղակ Սադօն սպառնացել է, որ կփախցնի քեզ, — նկատեց Վարադդատը։

— Հողեմ էնպէս աւաղակի դուլիսը, ով է նրան շան տեղ դնում, — ասաց Սանդուխտը։

—Ձէ, բալայ, կարող է մարդիկ վերցնել հետը.—
զգուշացրեց Վարդերը:

Մինչ օրանք այսպէս խօսում էին, շներէ հաջոցը
սուր կերպարանք ստացաւ Վարազդատենց փողոցի վրայ-
Վերջինս շտապեց դուրս թռչել գէպի այն կողմը: Վար-
դերը և Սանգուլտը դուրս ամուր փականքով փակեցին
և իսկոյն պարկեցին բնելու: Փոքր ինչ հեռանալով
Վարդերենց տանից, յանկարծ Վարազդատը իրան չընա-
պատուած տեսաւ մի բանի մարդկանցով, որոնք մե-
տէնթարթում բռնեցին նրան և կապեցին ձեռքերը:
Դրանց մէջ նա ճանաչեց Փշտօենց Մարգարին և Սա-
գուլին:

—Նկ մեզ հետ, մի վախեցիր, մենք քեզ զնասելու
չենք, այլ կպահենք մեր գոմում, մինչև մեզ յաջողուի
Սանգուլտին էլ բերելու, բայց չկարծես թէ քեզ հա-
մար: Դու էս բանի ամիս է, մեր ձեռքն ու ոտքը կա-
պելես ջո աշարջութեամբ, և մեզ չէր յաջողոււմ թռ-
ցնելու այն համեղ կտորը, նկատեց հազիւ լսելի ձայնով՝
Խօջայ Մարգարը,—հիմի ամեն բան շուտ կվերջանայ:

—Գաւթար,—կատաղութեամբ նկատեց նրան Վա-
րազդատը,—լաւ իմացիր, որ դու կենդանի չես կարող
ներան իրանց շեմից դուրս հանել, զօռով բան չիլինելու:

—Գեղ էլ բո խաթրով բռնել ու մեր տուն տանել
չէր լինի, լակոտ, համա հիմի խաղալով կգաս:

—Նս կգամ, բայց դու չես մարսելու:

—Ընկիր առաջս, լակոտ, օձի փուշը լակլակը կուլ
կտան:

Գիշերուայ այդ պահուն մեր գիւղի այն ծայրից, ուր
գոռոզ հոկայի պէս ցցուած էր Գեղ լեռուը, հանգիստ
ընթացքով գիւղն էին մտնում երեք հոգի: Նրանցից
երկուսը քրդական տարազով էին, իսկ միւսը հայկա-
կան: Առաջիններից մէկը, մի թախծալի հայեացք ուղղեց
լեռան ստորոտից վազող առուակին, մի դառնագին ձայնով
հառաչեց, ապա լռութեամբ շարունակեց իր ճանապարհը:

Տարիների ընթացքում պարփակուած կրակը կառաղի բացերով բռնկուել էր նրա կրծքում, որը այժմ մի հուժկու թափով բորբոքուած էր այնտեղ: Գեղ լեռը շատ բան էր չչնշում նրան, որը միայն իրան էր յայտնի: Ընկերներից ոչ մէկը անգիտակ էր նրա ներքին խուլ կռաւին: Որքան անծանօթը առաջ էր շարժուած, այն բան առաւել անցեալի ծանրախոհ մտքերը ճնշուած էին նրա հոգին ու մտքը: Այդ տեղ նրա ճանապարհին ընկած իւրաքանչիւր քար ու թուփը իւր ասելիքը ունէր նրան, և մէկը միւսից ցնցող ու ահաւոր: Անծանօթը կարծուած էր, թէ վաղուց, շատ վաղուց է մրափել իր կրծքում այն գազանը, որը մի ամեհի թափով գործուած է ամեն անգամ, երբ բուն է դնում այս ու այն անարատ կրծքում: Սակայն նա չգիտէր երբ մարդիկ վերստին վերադառնում են մի օրն է վայր, որի հետ կապուած են ինչ-ինչ արկածներով, այդ արկածները նոր հոգի ունոր կեանք են առնում և ցցւում առաջիդ և քո անցեալիդ անողորմ պատկերիդ աւելի սոսկալի գոյներով է կենդանանում առաջիդ: Այսպէս նրանք մտան գիւղը: Երկուսը անցան դէպի Դարձնենց փողոցը, իսկ միւսը՝ մտաւ Սահունենց տունը: Այն երկուսը, մօտենալով Դարձնենց դռան, մի փոքր կանգ առին, ապա նրանցից մէկը փափսաց միւսին՝ «Խաղալէ ջանէ, դու սպասիր, ես բարձրանամ կտուրը, մտնեմ հերդիսից, բաց անեմ դուռը, դնանք սուս ու փուս հանդստանանք. թէ չէ նոր դուռ ծեծել, զարթեցնել խեղճերին, որոնք սարսափահար կլինեն: Մենք կառանձնանանք սաքւում, մինչ առաւօտ, վարժապետը կգայ կհաղորդի նրանց մեր գալուստը՝ վարժապետը վաղ է զարթնում: Այս ասելով, նա բարձրացաւ տանիքը, զգուշութեամբ իջաւ հերդիսից, դուռը բաց արեց, և մի երկու րոպէից յետոյ նրանք առանց հանուելու անուշ խումբացնում էին սաքւում:

Եկողները Սահրատն ու Խաղալէն էին. իսկ միւսը՝ Սահունին: Որքան էլ զգուշութեամբ իջաւ Սահրատը

հերդէսից, սակայն պառաւ Վարդերը զարթնեց: Քնի մէջ նա մի թրմփոց լսեց ու աչքերը բաց արեց: Խրճիթում մութն էր, Երկար ականջ դրեց, էլ ոչինչ չլսեց: Ծերերը զգոյշ են, նա իր կասկածը փարատելու համար՝ ճրագը վառեց: Խրճիթում ոչոք չկար: Միայն Սանդուխտն էր, որ անվրդով խաղաղ քնի մէջ էր ընկղմուած: Իրա անվրդով տեսքը աւելի ևս կրկնապատկեց նրա վախը, նրա երկիւղը: Նա իսկոյն հազնուեց և ճրագը ձեռքին առաջացաւ դէպի մառանը: Ոչոք չկար: Անցաւ դոմը՝ ոչ ոք չկար: Անցաւ սալուն ու տեղն ու տեղը մնաց քարացած՝ այն տեղ անխռով մեկնուած էին երկու քուրդ: Սարսափը մի ակնթարթում համակեց նրա ամբողջ էութիւնը, բայց որքան նա զօրացաւ, այնքան էլ ինքնապաշտպանութեան գիտակցութիւնը աճեց նրա մէջ: Նրա մայրական ջերմ սէրը դէպի իր թոռը մի հզօր թափով վանեց նրանից երկչոտութեան օդին, և նա հենց առաջին բոպէից մտաւ իր դերի մէջ, նրա գլխում յղացաւ իր անելիքը: Ինչ անէր, թողնել նրանց այդպէս և դուրս թռչել օդնութիւն գոչելու, թերեւս ուշ լինէր, թերեւս հարեւանները ուշ ոտքի ելնէին, և աւազակները յաջողեցնէին ճանկել իրանց որոշած որսը՝ Սանդուխտը, ու անհետանային: Ձեռքերը ծալել ու կանգնել, անկարող էր, վտանգը ահաւոր էր և ուղիղ նրա աչքերին էր նայում: Երկիւղը, թէ անսպասելի անճարութիւնը ու անհաճոյ հանդիպում այնպէս էին կուրացրել թշուառ կնոջը, որ նա հաշուի անգամ չէր առնում, թէ եթէ աւազակները եկել էին աւարի, կամ թոռան յափշտակելու, ինչո՞ւ պիտի հանդիստ մեկնուէին քնելու: Մի խօսքով, այսպիսի բոպէներում յաճախ մարդը ինքն էլ չէ իմանում իր անելիքը: Այսպէս էր և Վարդերը, նա խորին զգուշութեամբ վերադարձաւ խրճիթը, այնտեղից վերցրեց կանեփի հաստ պարանը, ցնցող ձեռքերով օղակներ պատրաստեց նրա ծայրերին և մօտեցաւ քրդերին: Ո՛րքան մեծ էր երկիւղի

սարսափը, որ տարաբաղդ կիներ չկարողացաւ նոյն իսկ ճանաչել իր հարազատ զաւակին: Նա ծերերին յատուկ զգուշութեամբ բարձրացրեց որդու գլուխը և օղակը անցկացրեց այնտեղ: Ճանապարհի յոգնածութիւնը մի անասելի թմրութեամբ կաշկանդել էր նրանց անգամները, նա չիմացաւ թէ ինչ է կատարուում իր հետ, ապա նա նոյնպիսի զգուշութեամբ բարձրացրեց Խաղալէի գլուխը, որը նոյնպէս անցկացրեց օղակի մէջ: Յետոյ բռնեց պարանի մէջ տեղը, և նրա ջուտ ձեռքերը պատրաստուում էին ձգելու նրան, երբ տանիքից մի խումբ մարդկանց փսփոսոց լսեց. նրան թուաց, որ քրդերի ընկերներն էին դրանք: Նրա ձեռքերը անզգայ ցնցուեցին, պարանը վայր ընկաւ, և նա, մի աղիոգորմ ճիչ արձակելով, ընկաւ գետին ուշաթափուած:

Ուղիղ այդ վայրկենին խրճի խորքից հերարձակ, գիշերուայ մի վերնազգեստով բարկութեան կրակով լցուած՝ մերկացրած դաշոյնը ձեռքին սաքուն թըռաւ Սանդուխտը յուսահատութեամբ ճշարով, — «տատի, մի վախի՛ր, ես հասայ»:

Մօր և աղջկայ աղիոգորմ ճիչը ոտքի կանգնացրին բրդերին, որոնցից մէկը «Մարէ, զաւակս» դռաւով, օղակը պարանոցին գրկեց մօր և աղջկայ գլուխը:

— «Մայր», — հեծկտաց Սանդուխտը և նոյնպէս ուշաթափուեց:

— «Ջուր տուր, Խաղալէ-Վանէ, ջուր»:

— «Դա Սահրատի ձայնն է, տղերք, փախչէ՛ք և բաց թողնենք էն լակոտին» — շշնջաց տանիքում իր ընկերներին մի տարիքաւոր մարդ:

Դա Փշտոյենց Մարգարն էր:

ԼԵՒՈՆ ԽԱՆՁԱՂԻ